

Emlékezés, számvetés – huszonnyolc év után

Király István naplójának ide-oda lapozgatása közben

Elütöttem a hatvanat, Király István – első kézfogásunkkor – épp ennyi volt, kijelenthetem: nála jelentősebb formátumú, hatásosabb előadót soha életemben nem láttam, nagyobb tudású embert sem talán, ha mégis, akkor Vekkerdi László (az irodalmárok közül meg Szörényi László) lehetett, ám Király szuggesztivitásával – az általam hallottak közül – senki sem vetekedett. Élőszóban, szálnyi jegyzet nélkül másfél órát beszélt az egyetemen, legfeljebb egy-egy kötet volt nála, amiből az elemzésre szánt – általában fejből is fújt – verseket olvasta föl elébb, meg egy gemkapocsra emlékezem, amit összevissza hajtogatott az ujjai között. (Csak a szervezetem tudott leszokni a cigarettáról, a kezem nem, adta meg a magyarázatot.) Aki nem hallotta a maga idején, annak reménytelen érzékeltetni a szavaknak azt a tűzijátékát, a kikezdhetetlen logikai felépítettségnek s a lendületnek azt a kevercsét, ami hétről hétre betöltötte a kezdetben – 1979-ben – még tömött előadótermeket. Amit művelt, egyszerre volt tudományos bravúr és színészi teljesítmény. Szinte lesöpörte az asztalt, ha egy-egy emóciálisan is lényegesnek vélt részhez ért ez a kicsi – úgy 167-68 centis – ember, még a torka is el-elszorult néha, mintha az élete üdvéről lenne szó, úgy beszélt, prédikátori hevülettel, ám szigorúan kikalapált szakmai felkészültséggel és következetességgel mégis. Stílusa, lénye, tudása engem elbűvölt 1979–1984 között, midőn a hallottak jó részével már nem értettem egyet, akkor is!

Tudom, számos kortárs és emlékező épp e modort vélte elviselhetetlennek, sőt hazugnak, amit a Király István-i szellemi-politikai értékvilággal vagy vállalással szembeni ellenszenvvel is összekötöttek, s összekötnek máig. Király innét nézvést egy letűnt korszak sosem feltámasztható – és feltámasztandó! – kövülete lehet csupán, egy halott eszmény és beszédmód néhai reprezentánása, akire jobb, ha fátylat borít az emlékezet.

Lehet így is gondolni persze, de hát én mit tegyek? Huszonnyolc éve halt meg, nevét, munkáit a mai magyar szakos egyetemista gyakorlatilag nem ismeri, ha mégis, akkor – mondjuk – az Ady-könyv körmondatait olvasván elbor-

zadva hőköl hátra, s ha kérdez, jó szót az egykori tanárról nemigen fog hallani. Igaz, nemigen kérdeznek, hisz a múlt, a tradíció tényei általában ítéltetnek fölöslegesnek manapság. Mondanám, az „átlaghallgató” nemcsak Király István, de Martinkó András, Klaniczay Tibor, Szauder József, Barta János, Pándi Pál, Szabolcsi Miklós vagy – hovatovább – Balassa Péter és Görömbei András nevét sem ismeri már, lévén az internet meg az „okostelefon” nem eleve igazít el az ilyesmiben. Mert a bámulatot – látszólag mindenről rögvest tájékoztató – informatikai forradalom a múltira vonatkozó kíváncsiságot a lomtárba utalta végképp, széjjelszakadtak a szálak, s minden „infó”, ami nem a gyors sikert – például egy vizsga megúszását – szolgálja, elhanyagolható teher csupán. Király István emléke ébrentartásának ebben a világban – így! – esélye sincs.

Ellenben beszélni lehet még róla tán, s nekem meg kell tennem, ha másért nem, azért, mert – 1989 óta tudom – e reám rótt feladat nem megkerülhető. Azt, hogy e majd’ három évtizedet késett írásos vallomás-számvetés alkalmát a napló hozta el, véletlennek is nevezhetném, ha nem tudnám Balczó Andrástól – akinek neve többször előfordul a könyvben –, hogy váratlan dolgok vannak ugyan, de véletlenek nincsenek. Hiszem, én sem véletlenül talákoztam Királylyal előbb hallgatóként, aztán – 1984-től – közeli tanítvány-féleséggént, „majdnem-kollégaként”, ennek így kellett történnie „valamiért”.

Király István az az ember számomra, aki nélkül életem 1979 és 1989 közti éveit nem tudom elmondani, s meglehet, még a reá következő esztendőket is nehezen. Majdnem mindenkit „ki tudnék hagyni” – a családom tagjai s a nagy szerelem kivételével persze –, ha nagyon-nagyon muszáj (jó, Czine Mihályt, M. Kiss Sándort azért nehezen), de őt semmiképpen! Életem részévé lett hagyaték ez, amin a napló sem tud alapvetésében módosítani. Hány ember olvassa ezt a – mellékleteket nem számítva – kilencszáz oldalnyi szöveget, nem tudom, de vélem, a potenciális közönség jelentősebb hányadát a Királyt személyesen ismerők s az akkori renddel – szellemi-irodalmi-politikai renddel – így vagy úgy érintkezésben voltak-lévők teszik ki. Azok, akik nevüket vagy ismerőseik nevét keresik a terjedelmes névmutatóban legelőbb, tudakolván, mit is gondolhatott a könyv főszereplője rólam vagy erről-arról akkor. Mi tagadás: én is a saját nevemet kerestem először – nem sokszor fordul elő, ráadásul a 753. oldalon szereplő Pál József nem én vagyok, hanem a nemrég elhunyt salgótarjáni költő és szellemi „mindenes” –, mert nagyon-nagyon kíváncsi voltam valamire. Arra, hogy egy 1986 utolsó hónapjaiban írt hosszabb s Király által igencsak izgalommal és figyelemmel kísért dolgozatomra való reflexióinak van-e nyoma a naplóban is. Nem tudtam elképzelni, hogy ne legyen! A munka az 1958-ban született népi írói állásfoglalásról s történelmi háttéréről szólt. Levéltárban kutatni akkoriban nekem még e tárgyban nem lehetett, Király minden filológiai segítséget megadott (előkereste az általa írt eredeti változatot, odaadta a népi írók kézíratos válaszait), s személyes emlékeit is elmondta jó hosszasan. Írtam vagy ötvenoldalnyi szöveget, emlékszem, 1986. december 15-én vittem hozzá, izgatottan vette át, s tán két nap múlva hívott, hogy találkozzunk. Legalább har-

minclapnyi jegyzetet írt róla a maga ákombákom, de nagyon jól olvasható be-tűivel. Csalódott lett, láttam az arcán. Ítéletének lényege az volt, hogy mindent rosszul látok, mert az 1956 utáni feladat a konszolidáció megteremtése volt, a szocializmust csak így lehetett megmenteni. Higgyem el, Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből a Szovjetunió nem fogadhatta el, s ha ez történik – ami elképzelhetetlen! –, akkor az én történelmi álmom is elvész (mármint Királyé). Értsem meg, mondta szenvedéllyel (reám, mert tán túl nagy volt a kor-különség köztünk, tán mert jól ismerte az alkatomat, féltett és szeretett, sosem kiabált), 1956-ban ellenforradalom volt, hiszen ha egy rend forradalmi folyamat eredményeként jut hatalomra (abból, hogy 1945-ben s a következő években forradalom zajlott le Magyarországon, nem engedett), akkor a rendet megkérdőjelező mozgalom – mert 1956 megkérdőjelezte! – csak ellenforradalom lehetett, ha a felvonulóknak jogos sérelmek s jó szándékok voltak eredetileg, akkor is. Ezt le kellett verni mindenáron, mert ha az „ellenforradalom” győz, a szocializmus álma is odalesz, legalábbis nálunk.

Nem voltam abban a helyzetben, mint velem egykorú Juli lánya például, aki – a napló tanúsága szerint is (mondjuk, a 789. lapon) – alig valamivel később e történelmi kísérlet teljes csődjéről beszélt bátran neki, így a magam – Bibó, Németh László ideájára hajazó – amolyan harmadikutas szocializmusának ál-máról hablatyoltam inkább, hiába persze. Nem, ez nem állt volna meg ott, sem Nagy Imrénél, hajtogatta, elveszett a hatalom, csak annak visszaszerzése őriz-hette meg a reményt, le kellett verni, aztán konszolidálni, e befejezett tényt a nemzettel elfogadtatni, így vagy úgy, de mindenképpen, ám ennek módjában sincs igazad, tette hozzá. Te az adminisztratív intézkedésekre teszed a hang-súlyt (tényleg arra tettem, az akasztásoktól – nem volt a szövegben erről szó, de Király nem volt „naiv”! – a népi írói állásfoglalásig), jó, jó, volt az is, muszáj volt, hogy legyen, de Kádár igenis a szövetségi politikát (ti. a kiegyezésre hajlandók-kal való kiegyezést) és az életszínvonal-politikát vélte fontosabbnak és elsődle-gesnek. Mondtam volna – biztos dadogtam is róla –, hogy ez inkább csak 1961-62 után lett jellemző, de nem tágított.

Jó – folytatta –, én is tudom, innét az ablakból láttam november 4-én a teret elfoglaló tankokat, tudom, hogy megaláztak egy nemzetet, de a szocializmus világtörténelmi jövője a nemzet érzelmi igazságánál fontosabb! Ma már inkább egyenlőségjelet tennék a kettő közé, tette hozzá, ám akkor így láttam, így volt helyes, le kellett verni, mondta sokadszor, meggondolatlanság volt az egész, nemzeti Nagyida, a talamusz-emberség feltörése, meg kell tanulni glóbuszban gondolkodni – még indulatosan is képes volt az általa gyártott metaforikus nyelven fogalmazni –, s le kell szerelni, fel kell számolni ennek a népnek a na-cionalizmusát. Mert 1956-ot ez okozta elsősorban: a le nem küzdött, mélyen élő nacionalizmus! Ezért volt szükség a népi írói állásfoglalásra, s bár a népi moz-galom lényegét nem – ahogy akkor tettem – a harmadikutas nacionalizmusban, hanem az antiimperialista nemzettudatban látom ma már, büszke vagyok, hogy jelentős részem lehetett benne!

Nem jutottunk egyről a kettőre, jött a téli vizsgaidőszak, a karácsony, Zalába, anyámhoz mentem, s vagy huszonöt oldalas levelet írtam neki (a kötet alapos és tárgyilagos utószavát is jegyző Babus Antaltól tudom, hogy az MTA kézirat-tárában, az általa feldolgozott Király-hagyatékban elolvasható, mi tagadás, kíváncsi lennék rá ennyi idő után). A dolgozat stílárís „gonoszságain” – mert el-lentétben vele, vonzódtam az iróniához – igazítottam némileg („pamfletet írtál” – mondta először), így már – szakmai teljesítményként – elégedettebb lett vele, de a lényegre nézvést teljesen tévesztettnek tartotta továbbra is. A munka meg-jelenéséről – merthogy 56 (át)értelmezéséről szólt valójában – persze szó sem lehetett 1987 elején. (Illetve, akadt kósza ötlete: a lap 1986 nyári betiltását köve-tő hosszú szünet után újraindított, ám szinte mindenki által bojkottált szegedi „tudszoc tanszékes” *Tiszatáj*at említette egyszer, hogy ott, az ő azonnali válaszcikkével lehetne talán...), de – maga válaszolt helyettem – abba meg én úgysem mennék bele. Igaza volt.)

Láttam, megérintette e történet, tán még a hozzám fűzött reményein is gon-dolkodhatott egy sort. Soha többé nem mondta például, hogy lépjek be a pártba, noha addig – 1984 szeptemberétől – úgy kéthavonta említette, vagy utalgatott rá. (Ha Miklós [Szabolcsi], Pali [Pándi] s én elmegyünk, nem lesz a szakmának a pártban képviselte, mondta, de nem értettem, hogy jön ide az én folytonos kapacitálásom.) Ellenben a dolgozatról való vitát még a tanszéken is fontosnak látta (életemben nem fénymásoltam ennyire sokat), ami meg is történt 1987 májusának elején, ahol hevesen képviselt álláspontjával – Czine Mihálllyal, Koczkás Sándorral és Sipos Lajossal szemben (több hozzászólást nem engedett, nehogy „Jóska az égbe menjen”) – egyedül maradt. Megjegyzem: hozzám való szeretete, támogatása hajszálnyit sem módosult! Ő szólt nekem – 1988 utolsó vagy 1989 első hetében? –, hogy az írást küldjem az *Új Forrás*nak Tatabányára, közölni fogják. Nyakam teszem rá, tudta, sejtette, mi készül ama Pozsgay Imre vezette Történeti Tényfeltáró Bizottságban, s nagyon tartott tőle, de erről ké-sőbb szólok talán. Tudta, semmi „veszélyt” nem jelent már az írás, meg is jelent 1989 áprilisában, egy rövidített változat (a Szabad Európa Rádióban jó részét felolvasták – gondolom, Borbándi Gyula lehetett a „tettes”), az, amit a hetven-éves Vásárhelyi Miklóst köszöntő kéziratos emlékkönyvbe készítettem Szörényi László kérésére. (Amikor, más ügy kapcsán, Király „odaszólt” nekem – ugye, ismered Vásárhelyit? –, rájöhettek, nemcsak az emlékkönyvről, de az én egyet-len, 1987 őszi „szamizdatos” szerepemről is tudott „valahonnan” – mert tőlem aztán nem! –, ám nem firtatta a dolgot.) A teljes anyag a *Válasz Évkönyv* egyetlen, 1989-es kötetében jelent meg – emlékszem: 1990 februárjában –, de az én iromá-nyomnál sokkal fontosabb témák voltak már napirenden akkor, s Király is el-ment, hónapokkal előbb.

Szóval kíváncsi voltam, mit írhatott erről a közös történetünkről a naplóba. Nos: egy szót sem írt, de aligha a téma s e história iránt való érdektelensége miatt, hisz nemcsak engem, mást sem emlegetett abban az időben. 1986. no-venber 23-a és 1987. február 11-e közt – egy rövid színházi „elemzés” kivételé-

vel – nincs bejegyzés egyáltalán, s hogy vajha miért nincs, ez – harminc év, egy rendszerváltozás s a Király István-i modell tanulsága okán – fontosabb lehet, mint amit írt volna (ha írt volna) akkor. Mert nem ez az egyetlen szembeszökő hiány ebben a jegyzetfolyamatban (s nem is a legfontosabb!), még a Fodor Andráséval sem kell összevetni, hogy kitessek ez. Fodor – nagyobb részében máig kiadatlan – naplóját azért hozom szóba, mert a róla való, némi személyeskedéstől sem mentes – neki alighanem minden ízében gyötrelmes, de nagyon elszántan akart – tanszéki vita utáni első, a lakásán megesett találkozónkon említette: ő is ír naplót, részletes memoárra készül, s nagyon jó emlékezetfrissítő lesz az egész. (Nekem ezt mondta akkor, noha olvasva nyilvánvaló: nem ilyen céllal indult eredetileg.) Tudjuk, az emlékirat nem készült el végül, lehet, csak nekem hiányzik, ám fontosabbnak gondolom, miért kezdett tervezni ilyesmit egyáltalán. Tanúságtételként, vallomásként vagy a „maga mentségeként”, aminek elkerülhetetlensége épp ebben az időben szakadhatott reá?

Mert hogy informáltabb volt, mint az általam elérhető, megszólítható akárki ember, bizonyos, s érzékenyebb a „nagy tendenciák” alakulására is alighanem. Nem tudok szabadulni a gondolattól: azt, hogy ama történelmi kísérletnek, amelynek szolgálatára 1945-ben elszegődött, a hatyúdalához – vagy a legnagyobb válságához – értünk, ő korábban érezhette mindenkinél, legalábbis mindenkinél, akit én ismerhettem akkor. Emlékszem, 1986. március elején az SZKP XXVII. kongresszusáról beszélt a tanszéki értekezleten (mindig az ő – amolyan „mihez illik tartani magunkat” hangsúlyokat is hordozó – politikai „tájékoztatóival” kezdődött az egész), a glasznosztyról, a peresztrojkaról, amiről még nem is tudtuk tán pontosan, mi lenne az. A történelem – vagy a sors? – adjon erőt neki, hogy végrehajthassa (mármint Gorbacsov), amit tervez, valahogy így fejezte be reményt akaró elszántsággal. Rá egy évre – épp az idézett hetekben – már ilyesfélét mondott: Gorbacsov „odadobta a gyeplőt a lovak közé”, „vezényel, de nincsen kottája”, „a hatalmat veszélyezteti, ennek beláthatatlan következménye lehet”, s tudhatná a párt (mármint a „miénk”), hogy még egyszer nem fogja szovjet segítséggel visszakapni a hatalmat, mint 56-ban. Azt hiszem, ez utóbbit később, 1988-ban, a májusi pártértekezlet után mondhatta már, de számomra nyilvánvaló, hogy hite valamikor az 1986–87-es esztendő fordulójától megcsappanhatott, s a felnövekvő szellemi „tétovaság” idején kevésbé lett kedve a naplórészhez is.

Mert nem ez az egyetlen hosszabb kihagyás. 1956 tizenkét napjáról s a következő hetekről szintén nincs bejegyzés, ami érthető persze: mi van, ha nagy változás lesz, s előkerül? Ellenem való bizonyítékká lehet (meg volt győződve, hogy őt, mint Rákosi hívét bíróság elé hurcolták volna)! De 1967-ből is csak egyetlen reflexió van, 1968-ból pedig egy sem, egészen 1969 nyaráig! Ez már „furcsább” első pillantásra, s noha az átmeneti „hanyagolásnak” szakmai oka is lehetett – az Ady-könyv első két nagy kötetét ezekben az években írta –, nem tudom csak erre fogni az egészet. Tán a „létező szocializmus” Prágában nyilvánvalóvá lett válsága s az ennek során kelt átmeneti távlatvesztés hozta a hallga-

tást? Vélem: bár van ellenpélda, de naplót írni csak az életbe vetett bizalom maradékának birtokában lehet rendszeresen, a tartós csüggedés bénítja a lelket s tán a tollat is. Aki folytonos naplóíró, az fontosnak gondolja vagy fontosnak akarja gondolni magát, szerepét, az ügyet, amire feltette életét, s még a reá törő kételyek is az újabb esélyben való hit visszavívását óhajtják kikényszeríteni. Hogy az élet, a jövő – és a napló – folytatásra érdemes legyen! S ekkor – 1968 táján – ez a távlat megroggyanhatott némileg?

Aztán meg: a „vér-őszinte” naplóban én nemigen hiszek (ha van ilyen, akkor kamaszlányok esetében talán), különösen akkor nem, ha a jegyző tudja, sorai napvilágra kerülhetnek egyszer. Tisztában van vele, hogy nemcsak másokról, de önmagáról is vall, hogy így vagy úgy saját arcáról, jelleméről állít ki valamiféle bizonyítványt, s számolhat még azzal is, hogy kik, milyen látószögből, milyen „szituáltsággal” olvassák majd a sorait valamikor. Ezért óhatatlanul szelektálja a tényeket, a gondolatokat, s még a jelzőket, a szavakat is talán. Nem kerül hát „minden” bele ama diáriumba, ami velünk, s ahogy valóban megesett, a titkosabb, a „bűnösebb” gondolatokat a lélek megtartja magának rendszerint. Szokás „őszinte kitérülésközről”, önelveboncolásról beszélni persze, de van, ami – írásban is „kimondva” – örökre bevallhatatlan marad.

Azt a fordulatot, hogy „a szocializmusban való hitemet végleg elvesztettem”, Király István sosem írta volna le, az önmagával még azonos ember bizonyosan nem. Ám hogy a hitvesztés lehetősége meg-megérintette, majd fojtogatta végül, abban biztos vagyok.

Az a gyanúm tehát, hogy az 1986-os esztendő vége meg az 1987-es eleje e fojtogató vég első radikálisabb felvonása volt, de e folyamatban az én irománnyom, illetve az általam, a tanítvány által okozott „intellektuális csalódás” igen csak apró stáció lehetett. Emlékszem: 1956 kérdését – a harmincadik évforduló volt – szinte az összes tanszéki értekezleten szóba hozta valahogy. Hogy az USA a forradalom emlékévé nyilvánította 86-ot, hogy Hegedüs András interjúja a Szabad Európában veszélyes és túrhetetlen, hogy a KB határozata az ellenzékéről mennyire fontos, hogy a Nagy Gáspár versei meg a *Tiszatáj* betiltása (még a hallgatók előtt is beszélt másfél órát erről, ahogy – korábban három évvel – a *Mozgó Világ* ügyről is!), ami nagy-nagy veszteség, de még inkább szükséges lépés a „magunk érdekében”. Egyáltalán: a hatalomról van szó, 56 kérdésében nincs és nem lesz alku, értsük meg, ezt sugallta minden gesztusával.

A leginkább traumatikus és a saját szereptudatát gyomorszájra bevitt ütés-ként ért alkalmat az Írószövetség november végi közgyűlése jelentette alighanem. A számára nyilván „ellenségesnek” érzékelt felszólalások sorát hallgatni („Ki az a Kiss Gy. Csaba?” – a *Tiszatáj*-ügyben való tiltakozást ő olvasta fel –, „Nagy Gáspár összekeveri Szent Pállal magát”, harsogta indulatosan), látni Berecz János erőnek mutatott tehetetlenségét, s megélni, hogy még a választmányból is kiszavazták más kommunistákkal együtt, nos, ez neki megalázó lehetett. Sokat beszélt erről nekem, mit akarnak, új Petőfi Kör, „kérdégette” szenvedéllyel, hát én meg a Pali (Pándi) senkikké lettünk mára? Igen, ő és Pándi,

akiket Domokos Mátyás Leltárhiány című, az *Újhold-Évkönyv* 1986 karácsonyi számában megjelent tanulmánya az 1945 utáni magyar irodalom még élő két legkártékonyabb figurájaként mutatott be. Legalábbis Király így értelmezte a dolgozatot, szinte remegő dühvel emlegette 1987. január második felében, még azt is kijelentve, hogy Pándi agyvérzésében s akkor pár napja – 1987. január 19-én – bekövetkezett halálában ennek az írásnak nagy szerepe lehetett.

Minderről szintén nem beszél Király e kötetben, s ha hozzáveszem, hogy Fodor igen vastag, kétkötetes könyvét (*Ezer este Fülep Lajossal*, 1986) is e hetekben forgatta a csüggedés és az indulat határvidékén, végképp elgondolható, miért nem írt a maga naplójába akkoriban. Azt, hogy mit élt át, csak ő tudná elmondani, de hogy a már említett Fodor András-vita beszédes lett, állítani merem. 1987. március 11-én volt, a naplóban egyetlen – mondhatnám, gúnyos – mondat intézi el, ám amit én láttam, meghaladta a képzeletemet. Híre ment a vitának, sokan akartak a tanszéki szobájába bejönni, egy újságíró (Győri Bélát, a későbbi MIÉP-es rádióst) ki is tessékelt, s még a szokottól is vehemensebben, izgatottabban viselkedett. Fodor összes nála levő könyvét behozta az aktatáskájában, kirakta az asztalra őket (tíz-tizenöt is lehetett), s elkezdte felolvasni a neki szóló szíves dedikációkat. Bandi – mondta végül –, én azt hittem, szeretsz engem, s most látom, mennyire megveted azt a szerepet, amit betöltöttem. Mint akit óriási csalódás ért, úgy beszélt, s noha a személyes érintettségéből fakadt történelemértelmezés illetékességét mindig tagadta (szóban!), nem lehetett nem látni, hogy emberi önmagán túl, hitét, szellemi identitását, végső soron élete értelmét vélte megtámadottnak épp akkor, midőn amúgy is felnőhetek benne a kételyek. Gorbacsov Szovjetuniójáról is ekkortájt kezdett sötétebb tekintettel beszélni, mint említettem.

Arról, hogy a rendszernek lényegében bő kettő, valóságosan meg három év múlva vége, fogalmunk sem lehetett akkor, ám Király „antennái” – mondtam már – érzékenyebbek lehettek mindannyiunkéinál. Tán mert hite is roppant erős volt, éppen ezért! Mert amiben én s a környezetemben élők reménykedni is alig merészeltünk, attól ő minden idegszálával tartott inkább. Így, ami eztán történt a két és fél esztendő múlva eljött haláláig, azt ma is úgy látom, mint 1989 karácsonya táján, amikor – a szívet melengető-hasogató erdélyi-romániai földindulás idején – a *Napjaink* című miskolci folyóirat főszerkesztője, Papp Lajos szelíd erőszakának engedve írtam Király emlékére hirtelen valamit. (A koporsónál elmondott búcsúbeszédemet akarta mindenáron, de azt nem voltam hajlandó közölni máig, úgy véltem, nem arra való.) Egy hit drámája volt ez a hátralévő idő, írtam – ezzel a címmel jelent meg 1990 áprilisában –, ahogy a parasztporták falára tett, de időközben széjjelszakadt házi áldáson lenne olvasható: csak a hit marad meg, racionalizálható remény nélkül immár.

Sokat locsogtam Király hitéről, s jól tudom, hogy akik őt sem életében, sem halálában nem szenvedhették, azok épp ennek őszinteségében nem hittek, s nem hisznek azóta sem. Magyarán szólva: Király jellemét, szellemi egyenességét kérdőjelezi meg minduntalan. Mert elképzelhetetlen számukra, hogy az övé-

hez hasonlatos intelligencia miként adhatta át az „egésznek” magát. Az idők szavának „megértését”, számítást, póre karrier- és hatalomvágyat sejtenek ott, ahol másról volt szó már 1945-ben is. Megvallom: a történetet én sem értem „egészen”. Azt, hogy 1945-ben „hinni kezdett”, még elfogadom, de azt, hogy a „közértelmiségénél” nyilván jóval több tudás birtokában miként maradt meg ez a „vakhit” – ő mondta így, igaz csupán az ötvenes évekre gondolt! – 1953, 1956, 1968 után is mindvégig, valóban nehezen képzelem el. Illetve: elképzelni még csak-csak képes lennék, de azonosulni vele már végképp lehetetlen (volt) nekem. Hisz emberek millióit ölték meg, s még többet gyötörtek, aláztak a porig, fosztottak meg emberi identitásuktól is e hit nevében, s ezen túllépni nem lehet! S itt álljunk meg egy pillanatra.

1979-ben lettem egyetemista, Királyt a kezdetektől hallgattam minden évben (csak előadáson, szeminaristája sosem voltam). 1984-től ismertem „közelről”, ettől kezdve – a szünetek kivételével – havonta a lakásán is (volt, hogy egy hónapban kétszer-háromszor) találkozhattam vele, alkalmanként négy-öt órát beszélgettünk, ám irodalmi (úgy értem, esztétikai, poétikai stb.) kérdésekről szinte soha. Mindig a történelemről, az életünkről, annak tapasztalatairól, ha írók, költők, művek kerültek szóba, azoknak kapcsán is, s ezt így láttuk természetesnek mind a ketten. Az ötvenes évekről különösen sokat, én – M. Kiss Sándor tanítványaként, a bűnöket, Recsket, a pereket az „átlagértelmiségnél” (nem valószínű, hogy Királynál is!) jobban ismerőként – a „törvénytelen ségekkel” jöttem elő folyvást, ő meg a kontinuitás – akkor is épült a szocializmus! – szükségességéről, a saját hitéről szónokolt. Hogy a földosztás meg az államosítás mekkora tett volt annak idején, s hogy a szegénységből jöttek tízezrei tanulhattak akkor tovább, amiben Királynak – az Országos Köznevelési Tanács fiatal párttitkáraként 1945–48-ban – valóban nem kicsi szerepe volt! Mindenáron meg akart győzni, miközben „te ezt nem érted, te ezt nem érted”, ezt hajtogatta. Ellentmondás ez nyilvánvalóan, aminek lényegét később fogtam fel – talán. Király úgy gondolhatta – s ez fennen hirdetett marxizmusának, felvilágosult racionalizmusának és hitének metszéspontjáról is tanúskodhat –, hogy a tapasztalat-felismerés-megértés-meggyőződés-hit logikai vonal megértése, elfogadása, vállalása, a vele való azonosulás törvényszerűen követik egymást. Vagyis: aki megértett valamit, az hittel kell, hogy vallja is, s ha nem vallja, vállalja, csak azért lehet, mert mégsem értette meg (érezte át?) a lényegét. Ergo: ha az ő hitét én átérezném, akkor vállalnám, igenelném is, ám mivel nem teszem, ez csak az „értetlenségemre” lehet bizonyíték. Ezoterikus eszmékben – no meg történelmi fantazmagóriákban – hívók társaságában tapasztaltam ilyenféle – az agyat, a lelket, sőt a „közérzetet” is szenvedélyesen sakkban tartó – modellt később, de ott sem tudtam semmit kezdeni vele. Én mondogattam: érteni értem, de nem hiszem, nem követem. Ők: ha értenéd, hinnéd, követnéd is!

Csapdahelyzet ez, feloldhatatlan. Hát még akkor, ha ez az állapot a személyiség integritásának védelmével összekötetett. S – állítom – Király István esetében összekötetett. Számára a hitvesztés (távlatvesztés) élete értelmének el-

vesztését, identitása felbomlását jelenthette volna, így utolsó esztendejében olyan gondolati vízióról kezdett beszélni, amin racionális aggyal már csak hitetlenkedni, esetleg mosolyogni lehetett. Azzal a „konkrét” párttal, amivé az MSZMP a „püskösi pártterkezet”, Kádár „felfelé buktatása” után lett, már igen sok volt a baja, Grósz Károly képességeiről szinte megvetéssel beszélt, meggyőződéssel és riadalommal emlegette, hogy elveszhet a hatalom, s ha így lesz, „mindennek” vége. Az ekkoriban – 1988 nyara végén, ősze elején – tán nem is egészen a történektől függetlenül (?) megsejtett, aztán tudatosult betegség várható végkifejletének is része volt e folyamatban bizonyára, ám ez a hit megőrzésének makacs akarátát nem gyúrta le végleg. Valamiféle „örök történelmi pártot” kezdett emlegetni, meg azt, hogy ő ehhez köti az életét immár, esküszöm, mintha az általa alkotott adys szakszó, az idővel sokszor lelegyintett „mégis-morálnak” a saját elszántságára adoptált változatáról lett volna szó. Eme vízióra többször utalt 1988–89 folyamán, interjúkban – például a Szerdahelyi István-féle rövid életű *Új Fórum*ban – is beszélt róla, de számomra valami megrendítő, ugyanakkor réveteg előremenekülésnek tetszett az egész már akkor is.

Említettem: a Pozsgay-féle, január 28-án megesett bejelentéstől különösen tartott. Sejtette, mi készül abban a Berend T. Ivánt, Ormos Máriát, Hajdú Tibort is felvonultató, számára valószínűleg nem is annyira titokban dolgozó albizottság „boszorkánykonyhájában”. Nyoma van a naplóban is (1989. január 4.), hogy Bíró Zoltán és Pozsgay Imre beszélgetéskötetéről (*Októberi kérdések*, 1988) tőlem hallott először, de persze nem írt le mindent. Rögtön ezt kérdezte: kimondja (mármint Pozsgay), hogy 56-ot nem tartja ellenforradalomnak? Nem, így nem, válaszoltam, a történelmi albizottság készül „jelentéséről” beszél csupán. „Sima szájú, sima szájú”, vetette oda megvetően, majd megkért, menjek le a Gondolat könyvesboltba, s rögvést vegyem meg a kicsi kötetet neki is. Megtettem, s szerintem mikorra a kettes villamossal hazaért el is olvasta a körülbelül hetvennyolcvan lapot (elképesztő sebességgel falta a betűket). Magát a rádiós bejelentést – neki „puccsot”! – meg a február 10-11-ei KB-ülést (a „jelentést” elfogadták, vagy nem verték vissza, s utat engedtek a többpártrendszernek lényegében!) úgy értelmezte, hogy a párt kiadta kezéből a hatalmat. Az 1989. április 12-ei tanszéki értekezleten – Czine Mihály hatvanadik születésnapját ültük a Szerb utcai tanári klubban – lefogyva, megtöröten, kihullt hajjal is igyekezett erőt s derűt mutatni még – miközben mi ketten, Tarján Tamással a Magyarország–Málta-meccset néztük pofátlanul egy apró, fekete-fehér televízió -, de a „nagy temetési napot” alig megelőző időben már egy magába süppedt ember ült a lakása foteljében, szemben velem. A szellemileg még ép Királlyal utoljára találkoztam ekkor (jött a nyári szünet), s egyetlen mondatára emlékszem nagyon élesen. „Hányingerem van”, mondta Méray Tiborra, a Nagy Imre sírbeszédére kijelölt, Párizsban élő írora utalva. Sztálinistább, szektásabb volt Aczél Tamással együtt, mint én, engem vádoltak (a népi írókhoz való vonzódásom miatt) jobboldali opportunizmussal 1950-ben, s nemrég az *Irodalmi Újság*ban is minden mocskot összehordott rólam.

Szeptember 23-án – ekkor voltam nála legközelebb – már nem lehetett érdemben szót cserélni vele. Megismert, örömet mutatott az arca, tőmondatokat tudtunk váltani, ültem az ágya szélén, a Dunára s Budára láttam, de hosszú percekre el-elfelejtette, hogy ott vagyok. Október 7-én – felesége kérésére – mentem hozzá. Nem ismert meg már, némán ült a fotelban, a tévét nézte Marival, az MSZMP-MSZP „váltókongresszust”, s fogták egymás kezét. „Látja, Jóska – így a feleség –, most lép ki belőlünk a párt.” Azt hiszem, tudtam: utoljára láttam a tanáromat. 1989. október 19-én végleg elaludt, négy nappal a Köztársaság kikiáltása előtt.

Meglehet, tudni kell „időben” meghalni, ahogy Petőfi és Ady is tudott a maga idején? Igen: „kilépett belőle” a párt, az ő pártja, ami megpróbált szociáldemokratává, egyáltalán demokratává átvedleni. Mit szólt volna a folyamatot a sosem – vagy csak az ő víziójában – létezett „örök történelmi párt” magasából szemlélő Király ehhez, nem fogjuk megtudni soha. Mit gondolt, cselekedett volna, ha él még néhány hónapot, évet, szintén nem tudom, melyik pártra szavaz 1990 tavaszán, ezt meg pláne nem. Lehet, nem szavaz, ám ezt – az ő közéleti hevületét tapasztalva – nehezen képzelem el. Révész Sándor Aczél Györgyről írt könyvében (*Aczél és korunk*, 1997) olvastam, hogy „hőse” 1990-ben az SZDSZ-re szavazott alighanem, s ezt el is hiszem a szerzőnek, hisz roppant logikusnak tetszik. Király az SZDSZ-re (meg az akkori FIDESZ-re) nem voksolt volna, ez bizonyos, az „áruló” MSZP-re főleg nem, a lakiteleki MDF-hez lehetett volna némi kötődése esetleg (de a vokshoz nem elég!), ám a konzervativizmusra fordult Antall József-féléhez aligha már. Marad a hajdani MSZMP három és fél százalékgig vergődött, de a parlamentbe nem jutott maradéka, ezt vélem a leginkább valószínűnek, de egyébként nem tudom...

Nem egészen haszontalan ez az – amúgy semmire sem vivő – fantáziálás a hitem szerint, hisz a Király István-i életút, modell és szereptudat összetettségéhez adhat adalékokat. Olvasgatom a naplóról megjelent recenziókat, reflexiókat: elutasítást, fölényes gondolatfutamokat látok néhány kivétellel. Mintha Királyt senki sem akarná megérteni igazán (mármint az alkat, a szerep és a kor viszonyát), mintha a „nagy fának az árnyéka is nagy” kezdetű história mindenkit rövidre zárt – a vele egy korban élteket határozottan személyes – állásfoglalásra, értékítéletre (is) szólítana. Nem szerettem, ellenszenves volt, taszított, viszolyogtam tőle (van, aki még a húsz-huszonötézes könyvtárát is csak „használaton kívüli státusszimbólumnak” véli), sőt, hevesen utáltam, rengeteget ártott, ilyesmiket olvasok, higgadtabb értékelést kevesebbet. E napló – úgy látszik – az őt övező csendet, felejtést (mert néhány ifjabb kutató – például e kötet munkatársai – kivételével csak az tud róla, aki kortársa lehetett) aligha, vagy csupán az olvasás idejére törheti át. Lehet, inkább árt, mint használ a néhai tanár emlékének, ami alighanem addig él csupán, amíg a pedagógust személyében is ismerők, egykor „megérintettek” élnek még egyáltalán. (A legfiatalabbak is túl vannak már az ötvenen.)

Ki volt Király István, én sem fogom megfejteni. Még szituáltságom (ezt a szót nagyon szerette) sem engedi igazán. Igencsak behatárolt hírnévre vergődött

tanítványa voltam, az általa is vállaltak közül az utolsó talán, akit személyéhez, életéhez is nagyon közel engedett. Amivé a „szakmában” lettem, neki köszönhetem, amilyen „senkivé”, azt magamnak s az általam befolyásolni képtelen körülményeknek elsősorban. Sietek kijelenteni: ha nincs Király, nem leszek az ELTE oktatója, tudom, hitt bennem, én meg „ideológiailag” életében, halála után pedig a hepehupás pályámmal okoztam csalódást az emlékének. Csak élete utolsó öt esztendejében ismertem közletről, pontosan akkor, amikor a híven szolgált rendszer felgyorsuló porladásának éveit kellett megélnie. Segít-e ez a megértésben, nem tudom, de azt sejtem, hogy Király életútjának belső logikáját csak visszafelé, a végkifejlettől a kezdetekig haladva lehet felfejteni – ha lehet egyáltalán.

Ez a napló – mit tegyek – nem igazán segít nekem ebben. Nem tanultam újat belőle. Pontosabban: tényszerűen persze igen, sőt, így rengeteget. Megtudtam például, hogy szenvedélyesen lottózott, mert ez sosem került szóba közöttünk, vagy hogy az én születésem előtti napon – 1957. december 19-én, az első „magánemberek” között! – vett televíziót, ám olyan mondatot, gondolatot, amin nagyon meglepődtem volna, nem tudok felidézni. Olvasok, hallom a hangját, látom a gesztusait, s minden, de minden ismerős nekem. Az értékítéletei, az irodalomról, a politikáról való véleménye, az egy-egy könyvről, színházi bemutatóról, filmről való hosszas, sokszor akkurátusan pontokba szedett eszme-futtatásai is. Meg a vívódásai, a bizonytalanságai is. Illetve: egy valami – talán – új némileg. Az indulatok – az akár önmagára vonatkozó indulatok – intenzitása, radikalizmusa. Az például, hogy mennyire elégedetlen volt önmagával néhanap. Műveletlen vagy, nem tudsz rendesen idegen nyelveket (német szakot végzett, de angolul, franciául is olvasott, értett, kommunikált, ám az, hogy szerinte gyengén, redukált nyelven s rossz kiejtéssel beszélt, folytonosan frusztrálta őt), megint indulatos, igaztalan voltál – írja rend szerint. Meg azt is, hogy valld meg: nagyon szeretnél nagydoktor, akadémikus lenni, szeretnéd, ha a párt sokkal jobban számítana rád, ha nagyobb lenne a befolyásod, s hogy mennyire „szeretném, ha szeretnének” – teszem hozzá én. Láttam – látni véltem? – Királyon én ezt a „hiányérzetet”, de hogy ennyire intenzíven, leplezetlenül volt jelen a mindennapjaiban, nem gondoltam volna róla. S azt sem, hogy például a Szovjetunióért és Kádár Jánosért (e hozzá képest műveletlen tuskóért) ennyire – szavakkal, bejegyzésekkel vállaltan, érzelmileg is – odavolt. Arról, hogy a falusi kockaházak tömegére meg a hétvégi telkekre – szóval az életszínvonal-politikájára – milyen büszke Kádár, meg hogy ő a legjobb megoldás, nekem is beszélt persze. Ellenvetésemet, hogy emberek sokaságát akasztotta fel, a „fájdalmas történelmi szükségszerűségre” utalva legyintette le, s még a Szovjetunióhoz fűzött kényszerű viszonyunkra nézvést is csak ennyit mondott halkán: nézz a térképre, több mint kétszázszor akkora ország, mint a miénk! Mit tehetnénk, súgta (gyanakodni kezdtem: vagy lehallgatják a lakását, vagy még maga is fél a saját kijelentésétől), de az emberiség nagyobb és szegény részének a reményt mégiscsak a szovjet hozta el, s ezt az esélyt védenünk kell mindhalálig. Mert

önmagunkat mint nemzetet is csak ezt tudomásul véve, ezt elfogadva, ebben az erőterben vagyunk képesek megtartani. (Ezért volt ellenforradalom 56-ban!)

Lehet, nem pontosan így hangzott – az emlegetett dolgozat kapcsán való – beszélgetésünk 1987 januárjában, de ekkor égett belém, hogy értem az embert, ám ebbéli meggyőződésében követni nem tudom, s Király pontosan ezzel nem volt hajlandó kibékülni. Maradt a magyarázat számára: te ezt nem érted! Miből fakadt megváltoztathatatlan egyenlőségeszménye, alig-alig értelmezhető, főleg azért, mert meg-megújuló lelkiismeret-furdalását tapasztalva – lásd a Németh László *Bűn* című regényére való állandó utalgatást meg a napló több bejegyzését – olykor már-már hiteltelennek tetszhetett az egész „felszínen való” élete. Király tévét vesz 1957 végén, ami nagy dolog akkor („szégyellem azért magam, hogy pénzem van [...] nyugodt lelkiismerettel jól élni még nem lehet” megjegyzéssel!), s elég sokszor ide-oda utazik. Egy palotalakásban él a Duna-parton – úgy 200 négyzetméter biztosan lehet –, a Parlament mellett, a legfelső emeleten, mennyezetig érő szobanövények s úgy huszonötezer könyv között, közben folyvást a világ szegényeiről szónokol, s hitét, történelmi vágyalmát ki is mondja minden alkalommal. „Életed iránytűje: hűség az alvéghez. Ennek jegyében mindig tudni fogod, mi a teendő”, írta 1966 végén, szilveszteri fogadalomként szinte, s ezt az „alvég-gondolatot” még rengetegszer hallhatta, olvashatta akárki tőle irodalomtörténeti elemzésekben (I. Ady-könyv) is. Szeretett „jól” – bár egyáltalán nem „rongyrázóan”! – élni (lottózási mánia!), ez nyilvánvaló, az elismerést, kiválóságának visszaigazolását is óhajtotta rendre, ugyanakkor ostorozta a fogyasztói szemléletet – azt, hogy ezt nálunk az imádott Kádár, általa (Király által) is méltatott életszínvonal-politikája alakította ki lényegében, nagyon nem szívesen hitte el! –, s valóban képes volt megrendülni minden nyomorúság láttán, állítom, hogy például az én kilátástalanságom tényeit tapasztalván igen rosszul érezte magát. (Próbált is azonnal segíteni – himnikus levelet írt, illetve diktált a fülem hallatára az ELTE valamilyen egyetemi lakásokkal foglalkozó bizottságának –, de e törekvésének nem lett foganatja akkor.)

Gyermek és ifjúkoráról, egy falusi lelkészcsalád húszas-harmincas évekbeli életéről gyakran beszélt nyilvánosan is. Egy – természetesen behatároltan „helyi” – elitpozíció volt ez akkor, annak minden hozadékával. A lelkész úr valóban úr volt a hierarchikus rend törvénye szerint, ha anyagi értelemben egyáltalán nem volt módos (nagy szüksége volt a családnak a tandíjmentességre például!), akkor is. S „úr” a gyermek is, a falu szegényeinek, az „alvég” lakóinak tudatában mindenképpen az, a kicsi lélek e megkülönböztetett „létformát” érzékelhette, s nem biztos, hogy kedvére volt az egész. Érdemes olvasni Weöres Sándor egyik emlékezését például, aki gyermekként beengedte magtárunkba a szegényeket, hogy vigyék csak a gabonát, hisz nekik úgymint marad elegendő. Királyéknak nem volt nagy magtárunk, de a „kiváltságos lét” tapasztalata a gyermek elméjét formálhatta azért. Azt, hogy a „bűn jóllakottnak lenni, amíg mások éheznek” gondolatának csírája ekkor vettetett el, aki akarja, megkérdőjelezheti, ám hogy Király retrospektív élményvilágában így rögzült, tényként fogadom

el. Cselekvő szándékká érett-e ez a tapasztalat 1945 előtt, nem tudom – gyanítom, inkább nem –, de hogy a történelmi forduló nyomán igen, elhiszem neki.

Az, hogy a történelmi forduló radikális gondolati forduló is lett, tény, meg az is, hogy e „váltás” ennek az életútnak a tanúiban, értelmezőiben kételyeket ébresztett. A fordulatot nemcsak az édesapa és környezete, de az őt nem kedvelők sem tudták „hova tenni” igazán. Van „váltás” ugyanis, amire nemigen van észszerű – egyben jóindulatú! – magyarázat, ezért az ellenszenv, a harag táplálta értetlenség – s a szívesen elhitt fantáziálás – sokakban magabiztos „tudásként” rögzül. Azt, hogy a kommunistává lett Király szélsőjobboldali, sőt nyílas volt 1945 előtt, még igen nagy nézettségű tévéműsorban is hallottam 2000 után, egy Eötvös-kollégiumi társam meg „úgy tudta” 1980-ban (vajha, kitől?), hogy Göbbels egyik – a valóságban legfeljebb tízéves! – lánya volt Berlinben a menyasszonya, amiből semmi sem igaz persze. Német szakosként járt német területen (később „részképzésnek” hívták ezt) – a pletykáknak ennyi a „valóságalapja” –, ám Németh László, Szabó Dezső meg a népiek könyveit kedvelte módfelett (mint „osztálya” szociálisan érzékeny olvasó része általában), amúgy egyetemistaként, a háborús időben – így mondta később – az „európai gondolat éjszakai oldalán” élt. A „csak egy nap a világ” érzületében, kártyával, itallal, könnyű nők sorának karjai közt, amolyan intellektuális nihilista módján, jövőtuda nélkül, hisz „úgysem rajtunk múlik az egész”.

Azt, hogy 1945 februárjában („két hadsereg vonult el a fejem felett”) egy budai ház pincéjében képezte rövid úton „marxistává” magát, számomra is túlzottan színpadiasnak tetszik, ha belegondolok. Ám az, hogy az életben maradás élménye – katonaszökevénynek számított! – az olyan, amilyen „béke” tapasztalata cselekvésre szólíthatta ezt az agyának működésére nézvést is nyughatatlan (ha tetszik: „pörgésre” hajlamos) embert, erősen valószínűsíthető.

Király 1945 májusának elején a Magyar Kommunista Párt tagja lett huszonegy évesen, s döntése mellett kitarzott utolsó öntudatos pillanatáig. Mennyi szerepe volt e lépésben Lakatos Imrének – szerinte döntő! –, e cipollai alkatú, 1956 után világhírré vergődött és „demokratává” lett tudományfilozófus „kerítőnek”, nem firtatom, de emlékszem valamire. Lakatos nevét tőle hallottam, 1984-ben vagy 1985-ben még, s el is mondta, ki volt ő. Nemcsak azt, hogy a szavára – mert pontosan a Király képviselte „úri középosztály” képviselői hiányoztak Lakatos szerint – választotta a kommunista pártot (az először tervezett Parasztpárt helyett), hanem azt is, hogy – még az illegális idején – amikor a várható lebukást követő vallatás „eredményét” akarta megelőzni a „sejt”, öngyilkosságra kényszerített („vett rá”) egy fiatal leányt. Megdöbentett, hogy mint számára magától értetődő – akkor négy évtizedes – históriát említette ezt nekem. Nem volt más lehetőség, mondta, aki hisz a pártban, ezt (mármint az öngyilkosságot) gondolkodás nélkül megteszi. Közös életünk tán egyetlen mozzanata volt, amivel máig nem tudok igazán mit kezdeni. Úgy beszélt, mint akinek természetes az egész, s nem érti, hogy mit nem értek rajta. Hisz hitükért az őskeresztények is önként haltak annak idején! Ne legyen félreértés: ez utóbbit nem mondta

akkor, de én most – lesz, ami lesz – odaképelem, mert mondhatta is volna akár. Mondhatta volna, mert az ÁVH-inkvizíció párhuzamot is többször emlegette, meg hogy – „történelmi távlatban” – az egyházat sem a máglyahalálok alapján kell megítélni. Hogy is állunk hát azzal a hittel? Mondanám: más a hit és más a hitre hivatkozó szervezeti keret, no meg Izsák Éva – így hívták a tán tizenkilenc éves leányt – „önkéntes” halálában sem vagyok annyira biztos én, de jobb, ha elnémulok...

Lehet, hogy e gyermekkorától a hit közelében élt lélek nem is változott 1945-ben olyan nagyot? Lehet, elhitte csupán, hogy „volt-hite” ide a Földre hozható, ami meg is forgatja az egész világot, holnapra, persze? Hogy nem lesz „alvég”, s nem lesz a jómódból fakadt lelkiismert-furdalás többé, s hogy ezt a „programot” kell szolgálni akár erőszakkal is mindenáron? De hát hit Istenben és erőszak, hogy jöhetne össze? Vagy ha Istent kidobtuk (ahogy ő „kidobta”, elmondása szerint az érettségi előtt már), az erőszak is megteszi?

„Édesapám, nézzen a térképre” – mondta cégénydányádi otthonában 1945 tavaszán, óriási erő lehet abban a rendben, ami most ideért. És valóban ideért, az evilági távlat kétely nélküli reményét is megadva a fiatalembernek egyben, amiben egykori önmaga s a szép új világ terve végzetes bizonyossággal öszszeért. Nemcsak a tennivaló, a személyiség is egy brutálisan zárt, ugyanakkor a végtelen megélésének érzetét nyújtó idea foglya lett – egy időben.

Hitét, ami cselekvési programmá lett, képtelen lett feladni már. Úgy gondolta, a hierarchikus társadalom – a kapitalizmus bármely formája, amiben ő is élt 1945 előtt – rossz, nem emberhez méltó, le kell azt váltani. (Mondanám: csak a vak nem látja, hogy vannak „hibái” vastagon!) De azt is gondolta, hogy az alternatíva, a „leváltás esélye” – egy óriási országban, ami most „ideért” – 1917-ben megszületett, így nem kell már „kitalálni”. Milyen aránya volt az alvégélménynek, a gyorstalpalós pincei olvasmányoknak, Lakatosnak, no meg a világpolitikai realitás számbavételének ebben a „megvilágosodásban”, számomra mindegy ma már. Azt, hogy a Szovjetunió érdekszférájába kerültünk visszavonhatatlanul, felmérte nyilván, s azt is – ellentétben másoknak a békeszerződés utánra vonatkozó reményeivel –, hogy ebből a helyzetből tán soha nem szabadulhatunk. (Az egyáltalán nem kommunista, de a „realitást” szintén tudomásul vett Szekefi Gyula mondta Kovács Imrének 1945-ben: ez egy újabb török hódoltság, s addig fog tartani, amíg a Szovjetunió.) Úgy vélhette: a nemzetnek – aminek a szeretetére nemcsak Ady, Németh László, de családja, osztálya is tanította – megmaradnia csak ebben a Szovjetunió rögzítette formában lehetséges, ami „szerencsére” a régi, igazságtalan rend végleges leváltásának ígéretét is elhozta nekünk.

Az újmódi fogságot az emberi és nemzeti felszabadulás lehetőségeként kellett e gondolati keretben igenelnie hát, ami Király számára az egyetlen lehetséges útnak tetszett akkor, s hogy velejéig hazugság az egész, nos, ennek napfényre jutását akarta elkerülni mindenáron. Azt, hogy ahol a megszállás felszabadulás, ahol a diktatúra maga a szabadság (így köszöntek kommunistáék egymásnak!),

ahol a gyilkos honmentő, s ahol a forradalom ellenforradalom, ott a biztosan – de sosem tudható, mikor! – eljövő összeomláskor nem lesz morális mentség, nos, Király István ezt nem gondolta végig, ahhoz, hogy megtegye, édesapja hitének azt a kicsi, de legfontosabb (!) részét kellett volna megtartania, amit – a kilencvennyolc százaléknyi kevésbé fontos, formai, lélektani, kommunikációs részt átmentve – éppen elhagyott! Utolsó pillanatáig „nem merte” fölfogni, hogy ismeretelméleti vagy morális értelemben egy hazug léthelyzet foglya ő. Mint az Einstein-példázatban a vak és szárnyától megfosztott légy, aki egy labdán mászkál körbe-körbe, s nem tudván, hogy gömbölyű, végtelennek érzékeli életét, s számára a „harmadik dimenzió”, szóval a hazugság felismeréséhez szükséges képesség – „hite” s „tapasztalata” következményeként – egyszerűen nem létezik. Király István – 1945 után való életében – az értelmes cselekvő lét illúzióját megadó csapdában élt.

Élete célja lett, hogy a szocializmus távlatát, s ami a politikai gyakorlatban ezzel együtt jár – a pártot, a Szovjetuniót –, a nemzettel elfogadtassa, bár a „megszerettetésének” a reményét sem adta fel jó ideig. Úgy gondolta, az „elfogadáshoz” a magyar nemzettudat leginkább karakterisztikus hagyományán, az általa kurucos-szabadságharcosnak nevezett hagyományon át vezet az út. Családi, iskolai, művelődéstörténeti emlékek, tradíciók determinálták e hitet, ez jól tudható, mindehhez Révai József amúgy szörnyű – és taktikusan hazug – tanulmányainak alapvetései csak az ideologikus-pragmatikus modellt szolgáltatták ekkor. Leírta, de mondta is nekem. Ha el akarom fogadtatni a szocializmust, akkor a pártnak a nemzeti karakter leginkább autentikus képviselőivel kell szövetséget kötnie elsősorban. Lengyelországban ez a katolicizmus, nálunk – így gondolta, tapasztalta – a kurucos-szabadságharcos nemzeti hagyomány. S ebbe aztán sok minden belefért, a magyar történelemről, sőt a történészekről vallott következetesen „egyirányú” szemlélete is. Az egyértelműen a „nyugatos” – olykor habsburgiánus, tehát „labanc”, máskor a centrum-periféria viszonyt a középpontba állító – felfogást vallókat, a függetlenségi eszményt viszont bírálókat például nagyon erős kritikával olvasta, Szekfű Gyulától, Szűcs Jenőn és Molnár Eriken át Berend T. Ivánig és Kosáry Domokosig, a „kismagyar” modellt vélte inkább magáénak, s Szabó Dezső, Németh László vagy éppen Bibó István (!) történelemfelfogásának alapvetése – az engesztelhetetlen ideológiai szembenállás ellenére! – állt valójában jóval közelebb hozzá. De belefért ebbe az ideába a reformáció kulturális hozadéka, Arany János, Ady Endre, a népi irodalom pláne, s annak újabb – vele nagyjából kortárs – nemzedéke is. Nagy Lászlót, Sánta Ferencet vagy Csoóri Sándort (utóbbival való kapcsolatáról – A „magyar Provence” kettős öröksége címmel – a naplót szerkesztő Soltész Márton írt alapos tanulmányt a *Tiszatáj* 2017/5-ös számába) jobban kedvelte, nagyobb azonosulási készséggel olvasta, mint Pilinszky Jánost vagy – akit nagyon meg akart érteni egyébként! – Tandori Dezsőt. S ez az elv és érzelem vezérelte bizony még legkedvesebb tanítványai kiválasztásában is! Czine Mihályé – a tízgyermekes szegény juhászcsalád legkisebb sarja – például pályája elején, az enyém meg

a legvégén, teszem hozzá pironkodva, mert sorsom, pozícióm, Király életében való szerepem sosem volt, lett Czineéhez fogható. Lehet, csak reám tartozik, de muszáj elmondanom. Amikor 1981 őszén – harmadévesen – megszólított a folyosón (ugye maga az, akiről Czine Miska – így mondta, Miska! – és M. Kiss Sanyi mindig beszél), valósággal lecsapott reám, majdnem követelte, hogy látogassam meg a szobájában, amit meg is tettem – pár hónap múlva. Minden számára fontos dolgot tudott addigra rólam! Hogy kicsi faluban nőttem föl, távol Budapesttől, hogy hat elemít végzett parasztszülők gyermeke vagyok, s hogy Veres Péter, Szabó Pál, Sinka István, általában a népiek életét s művét szinte oda-viszsa ismerem. Talált az akkori olvasási szokásokhoz, érdeklődési körökhöz mérten egy már-már „csodabogárnak” tekinthető, ugyanakkor az érdekérvényesítési képesség elemi minimumát sem bíró „élhetetlen” lelket, aki az „alvég” világát – illetve annak emlékezetét – „von haus aus” ismeri, akinek – ha adatokról van szó – olyan a feje, mint a káptalané, s akit minden előadásán látott az elmúlt két-három évben. Valakit, aki minden ízében „népi és nemzeti”, szegényparaszti hátterű, pont olyan, akire a pártnak és a szocializmusnak szerinte nagy-nagy szüksége volna, s aki a saját hite, koncepciója demonstrálásának, önmaga előtt való igazolásának a modellje lehet. Úgy lettem Király-tanítvány, hogy lényegében semmit sem tettem érte, amit – noha alighanem csalódott bentem – nem bánok persze, s amit megtagadni sem leszek hajlandó soha.

Nemzeti és nemzetközi párviadalában ő az utóbbira tett, de a kommunista mozgalom azon alakjai közé tartozott, akik az előbbit sosem temették el, sőt, szívvel kötődtek hozzá egy életen át. Ama nagy kísérletben, ami a „szövetségi politikáról” szólt – a már említettek szerint –, úgy gondolkodott, hogy a nemzeti eszme és a szocializmus álma összetartozik. A Németh Lászlóról, Szabó Dezsőről írt terjedelmes dolgozatok így nem a nosztalgia szüleményei voltak a maguk idején, hanem egy nagyon szerves gondolatrendszer logikus termékei. Ami 1973-ban, az úgynevezett „nemzet-vitában” felszínre tört, az egy hosszabb távú elképzelés hangsúlyos és látványos stációja volt. S amikor koncepcióját a kurucos-szabadságharcos hagyományok értékeléséről meg a „mindennapok forradalmiságáról” az intellektuális közvélemény visszaverte inkább, Király – nem először és nem utoljára – sztálinista és nacionalista hírbe keveredett. Azt, hogy mennyire megérintette, foglalkoztatta az egész, bizonyíthatja, hogy a vita egy pontján magától Kádár Jánostól kért kihallgatási alkalmat, s meg is kapta azt. A jó két órás beszélgetést – pontosabban Kádár tekervényesen lapos meditatálását – lejegyezte azon melegében, a szöveget legépeletve, külön lapokon is őrizte, s érezhetően emelkedett lélekkel élte meg a találkozót. Megnyugtatta-e a „nagy ember” (az ember szót vele kapcsolatban nagybetűvel írta le!), nem tudom, de hogy nagyon nagynak érezte a tétet, egyértelmű lehet. Az Aczéllal való, saját magában napra nap zajló viaskodás – közöljem, ne közöljem a tanulmányt, jaj, istenem, mi lesz, ha megbántom vele – egyik legsúlyosabb alkalma volt ez az idő. Azzal a hatalmassággal, aki – bármit mondott! – az ötvenes éveket (börtönben volt) és a nemzeti gondolatot (zsidónak született) gyanakvással

szemlélte inkább, de aki ezt az érzését 1990-ig nyilvánosan sosem mondhatta ki. Király elképzelése Aczéléval gyökeresen szemben állt, miközben egyazon hit és hatalmi gyakorlat bűvöletében – a párt mindenek felett! – éltek „elvileg”, sőt a kultúrpolitikus beszédeit (vagy azoknak vázlatait) is ő írta rendre. Aczél neve a névmutatóban Kádárénál és Czinéénél is többször fordul elő, a köztük zajlott szellemi, lélektani párbaj a kötet és a történet latens vízjeleként is fölfogható.

Maga a „kulcsprobléma” – nagyon szerette ezt a szót, ennek tudatosítására törekedett, lett légyen szó bármiről! – elvi, de inkább taktikai, végső soron a „szövetségi politika” preferenciáira vonatkozó volt, amit az eltérő történelmi tapasztalatok determináltak kivédhetetlenül. Király a népi, függetlenségi tradíciót szorgalmazta inkább, pontosan azt, amitől Aczél – ha szemforgatósan elfogadta is – zsigerileg idegenkedett. Ő a párt szövetségi politikáját a Jászi-Károlyi „vonal”, a Huszadik Század köre, a Szép Szó eszménye, esetleg a szociáldemokrácia felé nyitotta volna ki, amitől meg – noha szóban ő is vallotta ezeknek fontosságát! – Király húzódott ösztönösen. Ő e „vonásban” a nemzeti gondolat háttérbe szorítását, no meg – amit nagyon megvetett – az individualizmus fészket látta óhatatlanul, míg Aczél a Király féle „sorrendben” a nacionalizmus, az antiszemitizmus föléledésének rémét gyanította mindhalálig. Aztán meg ott volt a két ember alkati, habituális különbsége is. Király érzelmes volt alapvetően, a „tárt karú” szeretetre hajlott szívesebben, Aczél ridegebb, pragmatikusabb, számító és cinikus nemkülönben. Király szerette, ha szeretik – még az Ady verseket is el-elcsukló hangon olvasta fel –, Aczél ez nem érdekelte, ha tartottak tőle, bőven elég volt neki, Király meggyőzni – de azt nagyon! –, Aczél használni akarta embertársait. A kultúrpolitikus a manipuláció, a „népi-urbánus ellentét” furfangos szítással való fenn-, egyben fogva tartásának a nagymestere volt, energiája jó részét ez a „játék” kötötte le, kiszámítottan dicsért és gyalázott embereket az aktuális partner vélhető ízléséhez igazodva, miközben a „szocialista hazafiságról” – tán Király szövegét felolvastva – is sűrűn szónokolt. A „jó viszony” Király számára lett volna persze fontosabb, mindent megtett, hogy harmonikusan működjön a kapcsolat, ám önbecsülését a mélyben nem adta fel, s állandóan – olykor szinte esendően – kételkedett. Őszinte-e Aczél szava, ölelése, ilyenféleképpen morfondírozott, s írt a naplóba keserűbb mondatokat is. „Sakkfigura, »bedolgozó« vagyok csak számára, és nem barát. Véget kell vetnem ennek a helyzetnek. Most azonnal és radikálisan” – írta 1972 szeptemberében, épp az említett nemzetvita elején. Mintha a „most aztán megmondom neki” elszántsága lengené be a szöveget, aztán mégsem „mondta meg”. Nemcsak ekkor nem, de soha! Mert a közös ügy, az érdek, a párt, a hatalom érdeke ebben a világképben mindent felülírt, s a befolyás, a formálás esélyének maradékát Király sosem játszotta volna el.

Az 1945 – különösen az 1956 – utáni magyar történelemre nézvést tudható, ahol egy párté a hatalom, ott azon az egyen belül ki fog alakulni a többi is. A magyar história több mint évszázados megsztottsága az MSZMP-be zártan is

létezett, aki tagadta, az is tudta, nemegyszer gyakorolta ezt. Király azon kevés nagy tudású személyek közé tartozott, aki e megosztottságot valóban őszintén igyekezett feloldani, de természetesen és szigorúan a neki ismerősebb, otthonosabb bázisáról indulva el. Minden „érett” irodalomtörténeti munkája erről szól lényegében, a lelkének legkedvesebb Ady-könyvsorozat meg főleg erről, ha a tudomány akkor ismert elméleti, módszertani tárházát mozgósította is hozzá. Az a négy vaskos kötet – ami így is töredék, majd’ háromezer oldalon! – egy fejlődésregény s egy szellemi önéletrajz kombinációja ugyanis. Király minden munkája esszé a szó Németh László-i értelmében, ahol az anyag, a téma csak valami általános érdekű és érvényű elv győzelemre vitelének csatateré. Állítom, az ő koncepcióteremtő, vízióteremtő képességéhez – tudósi „nagyságához” – Szekfű Gyuláé és Horváth Jánosé lehetett hasonlatos csupán, csak hát a Király életművét elborító, átjáró, lefojtó ideológia-politikai szemlélet az egész káprázatos mutatványt hitelteleníti szinte.

Ady, a Királyt elementáris erővel megérintő költő, a szintézis totális átélhetőségének álma, igénye szerint élt, alkotott, noha a „minden egész eltörött” tapasztalatát is ő fogalmazta meg. Az Ady-mű e feloldhatatlan feszültség erőterében lett a „huszadik századiság” egyetemes tanúságtételévé, amiből Király e szintézis őrzésének, reményének átmenthető esélyét akarta hangsúlyozni mindenáron. Ady hitte, hogy a világ rendezett csoda lehet még, bár tudta, hogy mégsem az talán, művét épp ez az eszmei, politikai, nyelvi és metafizikai feszültség járja át a legmagasabb színvonalon, Király meg azt, hogy ez az egység-és szintézisképzet folytatható, s ezt nem volt hajlandó – konkrét politikai entitásként sem! – feladni soha. Ami Adyban mint igény együtt élt még – a nemzeti tradíció s a modernség közös szolgálatának elszántsága –, Király azt teremtette, élte újjá, leöntve ideológiával, a maga világformáló hitéhez igazítva az egészet, tán a legdöbbenetesebb magyar irodalomtörténeti sorozatot hozva létre így. Írt egy „fejlődésregényt” (ahol Ady forradalmisága egyre fejlettebb, egyre tudatosabb lesz!) a saját hite demonstrációjaként is, ami egyrészt a feladhatatlan „antropológiai optimizmust” – s vele a teljességigényt, a „nembeliséget”, ahogy mondogatta Lukács után – akarta tudatosítani, másrészt a verselemzés magaskolóját teremtette meg. (Ha az ideologikus hárttyát lehúzzuk róla – ami nem könnyű, mert rendre ez adja a gondolatfutam summáját! –, ezek az elemzések ma is zseniálisak). Jól tudom, e verselemzések centrumába a vilásképelemzés került – amit a szövegcentrikus módi sosem fogadhat el –, meg azt is, hogy egy teleologikus világlátás terméke az egész, de érteni vélem a Király-féle szándék lényegét. A világ mint (kívánatos, lehetséges) rendezett egész koncepciójához – ahogy Ady, József Attila vagy Nagy László is! – ragaszkodott, így mint „korszerűtlen” maradt reánk, amin ironizálni lehet, s amit megvetni lehet manapság csupán, eszmeileg, tudományosan s az emberhit felől nézvést egyaránt. S volt még egy nagy-nagy gond az egészszel! Jellemző, hogy e sorozatnak épp a „plebejus népi forradalmiságról” szóló részét – az 1912–1914 közti részt – nem írta meg. Néhány fejezet ugyan megjelent, de olyan heves támadásokat kapott, hogy visz-

szahókölt. Az „egész” álmának a plebejus nemzeti gondolat felé való kiterjesztésén többen fennakadtak akkor, ezért az 1914-es évvel kezdődő fejezettel folytatta inkább. E jórészt a színpalak mögött – éppen a „félíg nyilvános”, 1972-73-as nemzetvita idején, alapkoncepciójában, érvrendszerében, sőt, érzelmi-indulati elemeiben is azzal összefonódva! – folyt polémia az ismert szembenállásról szóló persze megint. Neveket említett nekem, jóval később, 1987 kora őszén, a rövid életű, „antinacionalista” egyetemistákból verbuválódott Károlyi Társaságnak az őt ért támadása után (mert meggyőződése volt, hogy idősebb „szakmabeliek” állnak az ifjak mögött), akik legszívesebben – így mondta! – megfojtánák, s emlékszem, nézett, nézett keserűen s kedveszegetten maga elé. Mire gondolhatott? Arra, hogy amit Adynak nem sikerült, azt neki sem sikerül feloldania, avagy – máshonnan nézve – „összehoznia”? Ahogy Lukács György és Németh László – az Ady melletti másik két „bálványa” – művét sem lehet összebékíteni, összegyúrni a legmagasabb szinten, pedig mennyit próbálkozott vele! Mindig kissé „máshogy”, mindig bírálva, egyes részeitől „elhatárolódva”, de 1945-től harcolt, küzdött Németh Lászlóért a maga – megvédem, de meg is regulázom egyben – modorában, még a *Sorskérdések* kötetért is, Lukácsról meg könyvet tervezett élete alkonyán. Lukács magyarsága, valami ilyesmi lett volna a címe, de a tárgya biztosan, ám a sors erre már nem adott időt neki.

A gyanakvás, hogy Király nacionalizmusra, antiszemitizmusra hajlamos, végigkísérte 1945 utáni életében. Amikor Szabó Dezsőről szóló könyvterjedelmű tanulmánya 1986 őszén az *Alföld* három számában megjelent, Pándi Pál a faji gondolat felszabadításának bűnét lobbantotta a szemére, de kapott „jelzéseket” másoktól is. A harmadik világ felszabadító eszményeiben, „antiimperalista patriotizmusában” találta meg a Szabó Dezső-i életmű átmentésének esélyét Király, ami az „idegen elnyomók” bírálatát is hordozta óhatatlanul. Közben az életmű „negatív oldalát”, az irracionalizmust, a faji gondolatot is bírálta bőven, ám kétségtelen, hogy kísérlete a Nagy Péter-féle értelmezés (jobboldali radikalizmus, sőt, „prefasiszta” ideológia) határozott felülírása volt. Ám ez az ifjúkori eszményével is szembe néző gesztus így is „sok” volt számosaknak, miközben a Szabó Dezső-tábor maradéka – bár örült, hogy végre nem Nagy Péter szólhat csupán – elégedetlen volt az „ébresztési kísérlettel”. Kardos Ernő, az író egykori, már ekkor nyolcvanon túli „mindenesé” föl is kereste, mert – ha elégedetlenkedve is – a Szabó Dezső-féle modell valamiféle védőernyőjét remélte a „hatalom emberében”, de ő, a Kardosból áradt elfogultságot, érzelmi csőlőtást (a „talamus emberséget”) tapasztalva csüggedni kezdett. „Átkozott, buta provincializmus” hajtogatta, nem tudom megértetni, hogy a népet, a hazát szeretni csak az „egészben”, a glóbuszban való látással, gondolkodással lehet! Nagyon lehervasztották az ehhez hasonló jelenségek, Czinét is ostorozta néhány nap, s engem is folyvást fígyelmeztetett.

E jelenséghez, magatartáshoz való viszonya egyébként sajátosan „kétarcú” volt. Amikor hátráltatónak tartotta, provincializmusról, amikor lelki szükségletnek vélte, otthonlétéről, otthonosságtudatról beszélt. Emlékszem, Szabolcska

Mihály verseiről, a hazai táj, a „nóta-emberség” ismerősségének lélekerősítő szükségéről milyen hevülettel szólt 1979 szeptemberében az általam először hallott előadásán talán, miközben – számomra később – a népieket szerinte mindig fenyegető provincializmust is kárhoztatta rendületlenül. Nem volt ez ellentmondás nála, értelmezni sem ördögös dolog, csak az arányokra s a gondolati pozíció centrumára kell figyelni közben. Mert ez az érzelmi, tudati tartalom világgépének része volt ifjúkora óta, őrizte is makacsul, ám – kommunisztává válván – mint színezéket, a teljes világgép szükséges kötőanyagát gondolta fontosnak csupán. Ha úgy vélte, ez az érzelem, ez a tudat a világgép centrumába, mindent meghatározó pozícióba került – s Szabó Dezső idős vagy ifjabb híveinél így látta például –, rögvest a jelenségnek ugrott. Analogikus-tipologikus – ezt a fogalompárt is nagyon szerette – módon ugyanígy „lajstromozott” egyébként a Kosztolányi-könyv – tán a legszebb, mert a leginkább „szívből fakadt” könyve – írásakor is. Megengedem, fiatal kora vonzalmaival is szembe akart nézni persze, vallomás lett ez a kötet, ahogy a cím egyik eleme mondta (*Kosztolányi – vita és vallomás*, 1986), de világgépe fontos – idősödő, csüggedtebb korára egyre fontosabb! – „kiegészítő részének” az analízise is egyben. Mert kellett Kosztolányi, kellett a részvétetika, a vendégléttudat, az esztétikai létérzékelés, de e tartalmak is csak mint színezékek, részösszetevők. Hiszen ha a centrumba, a gondolatot meghatározó helyre kerülnek, az már a polgári, individualista morál és látásmód valamilyen formájának elsődlegességét jelentette volna számára, aminek ő – 1945 után – engesztelhetetlen bírálója lett. Még módszertanilag is így járt el általában! Egy-egy vers összes hangzóját százalékra kiszámította például, s hitte is tán, hogy fontos ez, de – mondjuk – a strukturalizmus, a hermeneutika eszmei-gondolati alapvetését, következményét már egyáltalán nem fogadta el. Megint csak össze akarta „békíteni” azt, amit nemigen lehet, így az ellenérzések, a gyanakvások módozatait hívta ki maga ellen – innen is, onnan is.

Hogy is van hát ez, avagy antiszemita volt-e Király? A kérdés már csak azért is föltehető, mert egy interjúban lánya, a neves közgazdász is az ő levakarhatatlan zsigeri, másutt „népi” antiszemitizmusáról beszélt, szinte derűs, gyermeki szeretettel. Egy dologban biztos vagyok: nagyon-nagyon szerette volna, ha nem tekinti annak senki sem, intellektuálisan s az írásaiban különösen kényes volt erre. Néha, mámoros vagy indulatosabb pillanatában el-elvétette ugyan a szót, de aztán nagyon szégyellte magát. Vélem, a gyermek- és ifjúkorából „örökölt” s végleg – akár a tájszólás – valóban szinte-szinte elhagyhatatlan reflex, habituális készenlét fel-feltörése volt ez csupán, s nem a kikalapált világgép integráns része. Valamiféle „népi antiszemitizmusnak” is nevezhető ez (meggyőződésem: Ady, Móricz, sőt Kosztolányi pontosan így volt ezzel, igaz, Auschwitz előtt!), ám egyvalami feltűnt nekem. Figyeljünk csak a napló egy részletére, a 364. oldalon: „Este elmentem Czinéhez. Ott volt Bata, Bíró [Zoltán], Kósa. Érzem, hogy szeretnek. Egészen más a hangulatom, mint amikor Aczél társaságában vagyok.” Szóval: a lakásán kívül is többször voltam vele társaság-

ban, olyankor is, midőn sűrűbben emelgettük a poharat, így állítom, ezekben a többnyire „népi” körökben valóban felettebb otthonosan érezte magát. Sem szorongást, sem kínos fészkelődést nem láttam rajta ilyen alkalommal. Nem volt egy Pavarotti, de még a dalolásokba is lelkesen beszállt, ám ha előadott, ha a „témáról” beszélt, elveiből jottányit sem engedett. Sem stílusosan, sem fogalmilag, sem a színvonalra nézvést, mindig azt és úgy mondta, amit máshol s ahogy máskor is mondott, s nem hallgatósága vélhető elvárása vezette szavait. Pedig idősödő, egykor parasztpárti vagy NÉKOSZ-os ismerőseim rendületlenül akartak bízni benne. Csóválták is a fejüket néha értetlenül, hogy hát Pista, Pista, te a „mi fajtánk vagy”, segíts, szólj az érdekünkben – ti. az „ügy” érdekében – odafenn, s azt, hogy Király „marxizmusa”, az ötvenes évek és a rendszer melletti folytonos kiállása nem kényszerű mimikri csupán, nem akarták elhinni igazán. „Jó, jó, tudjuk, ezt kell mondanod, de hát, de hát...” – valami ilyen hangulat ülte meg e számára mindig otthonos – de nem mindig színvonalas – találkozókat.

Az, hogy aligha őszinte, szintén kísérte lényét egy életen át. Szerintem meg úgy igaz, hogy a személyes érdekérvényesítés, az ambíció – ami kétségtelenül a sajátja volt – s a közösség, a nemzet (akkor és ott, a párt, a hatalom) szolgálata került harmóniába, vagy lett harmóniaigénnyé benne, ami – főleg manapság – eléggé ritka már. Saját törekvése, „karriervágya” és a szolgálat nála egyazon „vonalon” nyugodott, akárcsak Németh László világgképében, itt is, ott is egy „üdvanná” lett szinte, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy az író a szocializmus marxi-lenini formája sosem érintette meg, és a hatalom természetéről meg a magyarság kívánatos útjáról is nagyon másképp gondolkodott. Arról, hogy Király „üdvanna” milyen történelmi tehertételt hordozott, mindenki tudhat ma már, a „legnagyobb bűn (a ‘kizsákmányolás’ tartotta annak) felszámolása érdekében elkövetett, szerinte »kisebb« bűnök (milliók haláláról, életek megnyomorításáról van szó) tudomásul vehetők talán” kezdetű, Lukács Györgyös tétellel pedig már életében sem azonosultam, de láttam az egészet, előttem volt, s tudom, ez a józan ésszel szinte „felfoghatatlan” hit létezett. S midőn azt olvasom a 366. oldalon, hogy „a szocializmus megváltásként érkezett a világba, és az individualizmus helyére a kollektívizmus új gondolatát hozta”, arra gondolok, hogy az egykori lelkészfiú mégis hű maradt édesapja hitéhez valamiképp, csak a történelem változott időközben jó nagyot, a Szovjetunió, a párt meg Kádár János imádatával pedig végképp nem akarok semmit sem kezdeni!

Nem érte meg a rendszerváltozás végkifejletét, s hiszem, ennek így kellett lennie. Mit mond az új rendről, hogy élt, írt volna, nemigen tudom, de hogy valamiféle morális-intellektuális karanténban érezte volna magát, erősen valószínűsíthető. Nemzedéktársait, neves irodalmár barátait – akik nem voltak „kisebb” kommunisták nála! – nemigen bántotta senki sem. A már halott Pándi Pálról kritikus beszélgetést is tartalmazó, ám összességében tisztelgő, a maga formájában máig tanulságos interjúkötetet állítottak össze tanítványai (*Rejtőkődő legendárium*, 1990), Szabolcsi Miklós meg háborítatlanul folytatta pályáját,

s – méltán – szellemi megbecsülésnek örvendhetett. Jó szóra Királyról – az 1989-es nekrológokon s a személyes, nem nagyon nyilvános felidézéseken túl – nemigen emlékezem. Árnyék s hallgatás borult emlékére szinte pillanatok alatt, értelmezni a pályáját, pláne megvédeni, senki sem törekedett. Még életének szakmai része is zárójelbe került, utolsó évének kétségbeesett kísérleteit – az örök történelmi pártról meg a magyar szocialista Provence esélyéről való vízióit – pedig villámgyorsan falta fel az idő. Van gyanúm, ami több, mint gyanú, s ebből aligha engedek! Amikor a korábbi „elit” embereinek sokasága mentette át magát, amikor állítólagos marxistákból, a párt hű katonáiból lettek füttyszóra liberálisok, gazdag vállalkozók s a demokrácia önfelkent vigyázói, amikor még az ÁVH-s s az 56-os gyilkosok néven nevezésétől is számosan ódzkodni kezdtek, amikor magas helyről jelentetett ki, hogy „az antikommunizmus ideje lejárt”, nos, akkor miért éppen Király István életén és pályáján nem lehetett higgadtan végigtekinteni legalább? Akadt fiatal – azóta a szakma élvonalába lépett – irodalmár, aki az 1996-ban alapított Király-díjat – mert figyelmeztették, hogy „megnézheti magát”! – nem merte átvenni, pontosabban – mert volt tartása – átvette, de rögvest egy épülő templom javára adta az összeget tovább. Azt hiszem – s ez az, amiből nem engedek – Királynak nem a kommunista múltjával, hanem a vélt és ostoba módon rögzült „nacionalizmusával”, „antiszemitizmusával” volt – és van? – itt a baj! Vagy – ezzel párhuzamosan – a kiemelkedő koncepcionális, rendszeralkotó képességével esetleg, amivel – paradox módon – önmagát zárta karanténba utólag, s aminek létmódját végiggondolni felettébb gyötrelmes munkának mutatkozhatott. Voltak, akik már nevét is sistersgő gyűlölettel említették, én meg arra gondoltam akkoriban: igen jelentős figurának kellett lennie annak, akit ennyire utálni tudnak. Megeshet, eltüntetni, agyonhallgatni volt a legkönnyebb őt, így feltámasztani a maga teljességében – így látom – végképp nem lehet, s ez a napló – örülök, hogy előkerült! – sem tudja persze.

Egy régi-régi felvételt nézek számítógépen. „Vallomások Lukács Györgyről” a címe, négyszer másfél óra interjú, ha jól látom, Heller Ágnes „tette fel” a YouTube-ra, hála neki! Láttam én ezt a maga idején, Kovács András, a rendező hozta el az Eötvös Kollégiumba 1986 táján, s beszélgettünk is róla a Dayka Balázs vezette filozófiatörténeti szeminárium keretében. Királyt 1989 óta nem láttam semmilyen felvételen. Némán nézem, mintha az ősidőkből szólna hozzám egy pillanatig, aztán otthonosság jár át hirtelen, érzem, párás a szemem, s a torkom is elszorul, huszonnyolc év után. A lakása egyik szobájában ül, mögötte könyvek, mellette az ismert szobanövények „sarka” lóg a képbe, s beszél, beszél, paposan, lendületesen, szenvedéllyel, ahogy hallottam egykoron. Szólok az 1993-ban született fiamnak (Király 1990 januárjában világra jött – nem láthatta hát – unokájának a kiságyában töltötte első éveit, de nem ez a lényeg, nem is nagyon emlékezhet reá), gyere, nézd, ő volt Király István, a tanárom. Nézi, hallgatja, hosszan, mozdulatlanul. Azt mondja, nem minden ismerős, amiről beszél, de egyszerűen nem lehet nem odafigyelni rá! Lehet, Király István mégsem egészen múlt idő?

Amikor meghalt, pár nap múlva a feleségével beszéltem telefonon. Azt mondta: Jóska, ugye tudja, mi volt Pista utolsó kívánsága? Az, hogy a tanítványok nevében maga búcsúztassa el. Így volt-e, nem tudom, nekem sosem utalt erre, még a halálra készülve sem, de nem számít ma már. A hamvasztás előtti búcsúztatón, 1989. november 6-án, a Farkasréti temetőben negyedmagammal (Szabolcsi Miklós, Pusztai Ferenc és Czine volt a másik három) én is elkészöntem tőle hát. Emlékszem, egy-két százan lehettünk, az egykor szintén sárospataki diák, Béres Ferenc énekelt (Lovamat kötöttem...), Aczél és Csoóri Sándor egymástól két méterre állt talán, a felesége összetörve egy széken ült. A búcsúztató példányát neki adtam, de közölni nem lettem hajlandó, mert hittem, csak ott s csak abban a pillanatban volt értelme elmondani.

Eltelt majd' három évtized, most már tán ideírhatom, egy apró – majd okát adom, miért – megszakitással a vége előtt.

„Kedves Tanár Úr!

Tudom, emlékeznél még – ha emlékezhetnél – arra, hogy vártuk egyszer a kettős villamost. 1988. november 10-ét írtuk, este volt. Te fölnéztél oda, ahol a csillagoknak kellett volna ragyogniuk, és a predestinációról kezdél beszélni nekem. Megrendülten figyeltem a lelkedben élő békére, ahogy próbáltad tudomásul venni azt, ami mindannyiunknak tudomásul vehetetlen. A tanítvány csodálatával hallgattalak Téged akkor – talán bólintottam –, és most mégis úgy állok itt, akár egy megvert kisgyerek. Búcsúzni jöttem Hozzád a barátok és a tanítványok nevében, tudván azt, hogy elkészönni a mások nevében éppúgy lehetetlen, miként szerelmet vallani. Tudom azt is, nem illenék tán az effajta személyeskedés, de Rólad gondolkozva én másként megszólalni nem tudok.

Jelenség voltál egész életedben, így a környezetükből kimagasló személyiségek sorsát Te sem kerülhetted el. Szoborrá formáltak szinte, és közhelyszerű igazságok hangzottak el, ha Téged emlegettek. Az egyik így szólt: Király nagyon művelt ember. Meg hogy sokat tud. Sokat tudtál? Persze, hogy sokat. Rengeteget. Valószínűleg mindent, amit szakmádban és azon túl tudni lehet. Munkáidra találó a jelző: valóban agykápráztatóak, de vallom, téved az, aki pályádat csupán a tudományosan is dokumentálható mozzanatokkal próbálja mérni. Az egyik legjelentősebb tudósa voltál az utóbbi évtizedeknek, de Veled beszélgetve soha nem ez jutott nekem az eszembe. Illetve: nem ez jutott az eszembe. Mindig úgy éreztem: egy páratlan emberrel találkoztam, aki csupán véletlenül irodalomtörténész, s felőlem lehetne bármi más is. Egy emberrel, aki valaminő eltanulhatatlan pedagógusi ösztönnel nemcsak egyenrangúvá emelt engem, a zöldfülűt, de még azt is elvárta, hogy én neki ellentmondjak. Megtettem, tán többször is, mint az illendő lett volna. S meglehet, hogy e pillanatban legendásít az én emlékezetem is, de úgy tudom, a Te szádból azt, hogy »nincs igazad« – ily határozottan –, én soha nem hallottam. Mert vitáinkban Te meggyőzni akartál mindig, és soha nem legyőzni. Ember voltál, és pedagógus, aki a példájával hat, s nem a magasra srófolt hangerejű példázataival. Könyveidet, tanul-

mányaiddat olvastuk s olvassuk még majd számtalanszor, de tudom, csupán halvány lenyomatát kaphatták lényednek azok, akik nem ismerhettek Téged kézfogásközelből. Mert az a jelenség, amit ez az ország Király Tanár Úrként emlegetett, mértéket és magatartást jelentett elsősorban, s nem a nyomdai ívek százait. Magatartást mondom, hogy kifejezzem azt a szándékaidban és cselekedeteidben élő igényt, amely az egykoron fölesküdt néptanítóknak lehetett a sajátja. S mértéket, minőségtiszteletet, felelősségvállalást mondom, amelyekben nem ismertél alkut. Szemedet mindig az egészre vetetted, s kifogyhatatlan türelemmel verted az én néha túl kemény fejembe: a hazát szeretni csak úgy lehet igazán, ha megtanulom azt is, hogy nem mi vagyunk a világ közepe. Kezes eszköz volt csupán számodra ehhez az irodalom, amely mégis az életedet jelentette. Mert Te a benned munkáló teljességigényt óhajtottad tanítványaid szívébe oltani, amidőn szétszórtad magadat közöttünk, viszonzást soha nem várva.

Tíz esztendővel ezelőtt ismerhettelek meg. Népszerűséged csúcán voltál akkor – még a székedet is kölcsön adtad egy ácsorgónak –, s én bámulhattam a tanárok tanárának sodró lendületű, kikezdhethetlen logikájú előadásait, akinek egyetlen segédeszköze a nyughatatlan ujjai között szorongatott gemkapocs volt. Az a reformátori pátosz, amelyet annyian megmosolyognak kételyektől terhelt korunkban, engem azonnal magával ragadott. A hangodat ma is hallom: »hitek és elvek nélkül nem élhet az ember« – mondtad. Gyanakvó korunk megszaporodott tamaskodói szisszentek föl későbbben e prédikátori hevület hallatán, s mutattak körbe, nemzedéked egykori álmainak romjain: íme, a vakhit végeredménye! Én hittem és hiszek Neked, Pista, mert tudni vélem, hogy hiteid nem Benned torzultak el. Fejedre olvashatták néhanapi gyarlóságaid az önmagukat patyolatfehérnek tudók, Te mentél tovább rendületlenül, reményeit makacsul őrző vén kamaszként, szívedben az adys daccal. A »Megmaradok virágos mezőkön«-t idézted ilyenkor csillogó szemmel, s elkomorulni csupán akkor láttalak, midőn a felejteni képtelen, kisszerű és személyeskedő gyűlölet – amúgy hátulról mellbe módon – ott próbált meg kikezdeni, ahol a leginkább kikezdhethetlen voltál. Mert aki ismert Téged, az jól tudta: elvhúségednél – amin sokat vitáztunk – csak a jellemed volt szilárdabb.

Hogy tévedtél és hibáztál nemegyszer? Bizonyára. Lehet, nagyot is, hiszen nagy fának az árnyéka is nagy. De én láttalak Téged vívódva, töprengve, amikor főbékölintő tényekkel szembesülve kellett újra és újra tudomásul vened, hogy szentként tisztelt hited nevében miként rontott és ront országokat, népeket az erőszak, s láttalak megrendülve, amikor eszményeid porladásának zűrzavarában az ellentmondást – ami a valóság és reményeid között feszült – már nem tudtad – mert nem lehetett – feloldani. A kendőzetlen szó híve voltál, illendő hát elmondani még e pillanatban is, hogy véleményedet történelmi múltunkról s a követendő útról nem mindig osztottam, de hódolattal ismerem el, hogy Te a futásodat bevégezted, a hitedet megtartottad, akárcsak Édesapád vallásának gályarabbá lett prédikátorai. Tisztelet és főhajtás jár Néked ezért, úgy igaz, miként az is, hogy aki e fenekestül fölfordult, kiátkozásoktól hangos időkben

a szellemi tolerancia hogyanjáról óhajt elmélkedni, az nyugodtan kezdheti a Te életed példáján az iskolát. Én ilyenek ismertelek.

Generációk tanára voltál, napok alatt sem lehetne elősorolni, mennyit tanultak Tőled tanítványaid. Magam egy rövid történettel el tudom mondani mégis – legalább a velejét. 1977 volt, Ady-centenárium. Tizenkilenc éves múltam, Király Istvánnak még a nevét sem hallottam soha. S akkor megjelentél Te a képernyőn, s a kérdésre: »mi végre olvassunk hát verset?« azt mondtad. »Rossz lenne az, ha az ember csak egy négy fallal körülvett szobában lakna, és nem lenne otthona, rossz lenne az, ha csupán egy országhatároktól körülfogott területen élne, és nem lenne hazája, és rossz lenne az, ha csak szexuális élet lenne, és nem lenne szerelem.« Ennyit mondtál akkor.

Én ezt tanultam meg Tőled, Tanár Úr! Otthont, hazát, szerelmet kell teremtenünk újra és újra, és őriznünk kell azt. Nem tudom, hogy ez lehetséges-e még – hiszem, hogy igen! –, csak azt tudom, hogy számomra ez a legtöbb, amit örökölt hagyhattál, rajtam kívül egy hazányi tanítványra is...”

S itt hadd álljak meg kicsi időre. Nem tudom, mi ütött belém akkor, a búcsú írásakor, lehet, megszállt az „intertextualitás” már abban az időben is divatos módija, talán valamiféle „mégis-morál” vagy „csak azért is”, hogy az utolsó szó jogán illedelmesen, furfangosan, másoknak szinte „felismerhetetlenül”, de épp neki, a tanáromnak elmondjam, amit egy számomra nagyon-nagyon fontos kérdésben gondolok. Mert 1956-ról beszélgettünk, vitáztunk a legtöbbet talán – ami ama kurucos-szabadságharcos tradíció folytatása is volt nekem! –, ahol egyetértésre jutni esélyünk sem lehetett. Valamiféle diákcsínyes „odamondás” vagy szeretettől teljes „bosszú” volt, amit tettem, mindegy már, de vállaltam, vállalom hát ma is.

Egy akkor néhány napja véletlenül (?) a kezembe akadt cikk utolsó mondatait másolom ide:

„Elsiratni sem tudom a forradalmat, a március-októbert. Nem tudom, mert nem vagyok siratófajta: jussomat sosem hagyom. És a forradalom az én jussom is. Aztán meg úgy igaz: amit elsirat az ember, azt el is temeti. Én nem temetek. Mert arra képtelen vagyok, és mert nem temetni kell most. Amiközben csalódtam a szavalni tudó világban, megnőtt hitem a mi népünkben, és megnövekedett érte való büszkeségem is. És ezért kétségbeesni sem tudok immár. Csak egyet tudok: hogy mi történt, mi van, és minek kell lennie Magyarországon. És ezt nem akarom elfelejteni.

Nem ünneplem, nem siratom – őrzöm a forradalmat. Pókok nélkül, csendesen, de a halálig konokul.”

Az írás – „Őrzöm a forradalmat” a címe – az emigráns *Magyar Szó*ban jelent meg 1957. március 15-én, András Sándor jegyezte. Ezek meg az én búcsúztatóm végső szavai:

„És most itt állok, ahonnét visszaszólni Te már nem tudhatsz. Búcsúzni jöttem, de most bevallom, hogy én Tőled elbúcsúzni nem tudok. Megköszönöm illenék sok-sok dolgot, de hát mit tegyek, szemérmes ember vagyok, aki előszó-

ban nem egy hálálkodós fajta. Talán siratnom kellene Téged, de úgy vélem, az meg Hozzád, a tartásodhoz lenne méltatlan. Aztán meg úgy igaz: amit elsirat az ember, azt el is temeti. Így hát, kedves Tanár Úr, én nem búcsúzom, nem temetlek, és nem siratlak – én inkább őrizlek Téged! Nem egy tűnő korszak kövületeként, de szívemben élő örökségként. Mondom, Tanár Úr – én őrizlek Téged.

Pókok nélkül, csendesen, de a halálomig konokul!

Isten Veled, Pista!”

Maradjunk ennyiben! Tudom, csalódtál volna bennem, de azért én mindent köszönök Neked, Tanár Úr, ha már a „kivagyiságos” professzorurazást – s ez is alighanem az „alvég-gondolat” dacának hagyatéka volt! – szívből megvetetted, akárcsak – az alvég emlékezetéből jöve – én.

Hiszem, most engedtelek végleg el – hogy örökre megtarthassalak!

Vigh Tamás: Petőfi Sándor (bronz, Margit-sziget, 1972, 1977)